

Büyük Doğu Krizi Çerçevesinde (1875-1878) Sırp Gazetelerindeki (Застава, Србски Народ, Српске Новине) Hersek İsyanı İle İlgili Yazıların Değerlendirilmesi

Tanja Čerevicki

Özet: Doğu Sorunu, 19. yüzyılda ortaya çıkan uluslararası bir diplomatik sorundur. Büyük Doğu Krizi ise Doğu Sorunu'nun gelişimindeki en dinamik dönemlerden biridir. 1875 yılında Hersek'te çıkan isyan kısa sürede gelişerek Şark Meselesi'nde yeni bir krize başlangıç teşkil etmiştir. Avrupa güçler dengesi çerçevesinde Büyük Güçlerin müdahalesiyle kriz uluslararası bir sorun hâline gelmiştir. Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakan bu isyanı takip eden süreçte yaşanan 1876 Bulgar İsyanı, 1876 Osmanlı-Sırp-Karadağ Savaşı, 1876 İstanbul Konferansı ile Panslavizm tüm ağırlığını hissettirmiş ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na sebep olmuştur. Doğu Sorunu, Sırpların entelektüel seçkinleri için kaçınılmaz bir konuydu. Sırp entelektüel seçkinlerinin önde gelen üyeleri, o zamanlar Sırp halkı için en uygun olan çözümleri önermişler, isyan çıktığında Sırpların önemli gazeteleri o zamanların siyasi durumunu açık bir şekilde ortaya koymuşlardır. Hersek'te son zamanlarda meydana gelen olayları haber veren, Hersek ve Bosna'daki isyanlara ve Sırp halkına sempati duyan halk, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş talep etmiştir. Seçkin Sırp politikacılar ve halk, Balkan halkı için Büyük Doğu Krizi konusunda savaşı tek çözüm olarak görmüşlerdir. Çalışmamızda üç gazetenin Zастава, Србски Народ ve Српске новине, Hersek İsyanı ile ilgili yazıları, analiz edilecektir. 19. yüzyılın hem Sırp Prensiği'nde hem de Avusturya-Macaristan'da yaşayan Sırp önde gelen

✉ PhD Student, Hacettepe University, tcerevicki@gmail.com

ORCID 0000-0002-4677-0807

📄 Balkan Studies Foundation
DOI: <http://doi.org/10.51331/A028>
Journal of Balkan Studies, 3 (1), 2023
balkanjournal.org

Received: 01.09.2022
Accepted: 01.11.2022

siyasi düşünürleri, dergi ve gazetelerde yazılar yazıp yayımlayarak Sırp halkı arasında kamuoyu oluşturmakla sorumluydular. Bu gazeteler o zamanlar Drina, Tuna ve Sava'nın iki yakasında yaşayan Sırp'lar arasında yaygın olarak okundukları ve bize o zamanın Sırp ulusal ilhamının ana duruş noktaları hakkında değerli bilgiler verdikleri için önemlidirler.

Anahtar kelimeler: Büyük Doğu Krizi, Hersek İsyanı, Sırp gazeteleri, Застава, Србски НарoД, Српске новине

Abstract: The Eastern question was an international diplomatic issue that arose in the 19th century, and the Great Eastern Crisis was one of the most dynamic periods in the development of the Eastern question. The rebellion that broke out in Herzegovina in 1875 developed over a short time and started a new crisis that became an international problem with the intervention of the Great Powers within the framework of the European balance of power. The April Uprising of 1876, the 1876 Montenegrin-Ottoman War, the 1876 Serbian-Ottoman War, the Constantinople Conference of 1876, and Pan-Slavism made their weight felt in the period that followed, one which also left the Ottoman Empire in a difficult situation and resulted in the Russo-Turkish War of 1877-1878. The Eastern question was an unavoidable topic for the Serbian intellectual elite. The most prominent members of which proposed solutions that were most suitable for the Serbian people at the time. When the revolt broke out, the important Serbian newspapers informed about the recent events in Herzegovina and sympathized with the rebellions that demanded war against the Ottoman Empire. Elite Serbian politicians and the public saw war as the only solution for the Balkan people to the Great Eastern Crisis. This study will analyze articles from three Serbian newspapers about the Herzegovina Uprising: Застава [Flag], Србски НарoД [Serbian People], and Српске новине [Serbian News]. The leading Serbian political thinkers of the 19th century, both those living in the Principality of Serbia and those living in Austria-Hungary, were responsible for creating public opinion among the Serbian people. These newspapers were important because they were widely read among the Serbs living on both sides of the Drina, Danube, and Sava and provide valuable information about the main standpoints of Serbian national inspiration.

Keywords: Great Eastern Crisis, Herzegovina Uprising, Serbian newspapers, Застава, Србски НарoД, Српске новине

Giriş

Şark Meselesi, siyasi bir terim olarak, ilk defa 1815 yılında, Viyana Kongresi'nde kullanılmıştır. Temeline ve kapsamına ilişkin değişik görüşler de ileri sürülmekle birlikte tarihçiler genellikle Şark Meselesi terimini büyük devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki rekabetinden kaynaklanan bir dizi bunalımı nitelendirmek için kullanırlar (Yalçın, 2005, ss. 352-357). Büyük Doğu Krizi, Doğu Sorununun ve Güneydoğu Avrupa'da uluslararası ilişkiler ağının gelişiminde en dinamik dönemlerden ve 1871'den 1914'e kadar tüm emperyalizm çağında bu ilişkilerin tarihindeki en karmaşık olaylardan biridir. Büyük Doğu Krizi'ni sona erdiren Berlin Kongresi, kendisini emperyalist dönemin eşliğinde bulmuş ve böylelikle büyük güçlerin dünyayı siyasi ve bölgesel olarak bölmeleri hakkının Avrupa'nın hassas bir bölgesinde sert bir şekilde ve alenen onaylandığını kanıtlamıştır (Попов, 2010, s. 247). 1875'te Hersek'te patlak veren isyan, Doğu Sorunu'nda baş gösteren bu yeni kriz, Büyük Güçlerin müdahalesiyle uluslararası bir sorun hâline gelmiştir. 1876 Bulgar İsyanı, 1876 Osmanlı-Sırp-Karadağ Savaşı,

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve Panslavizmin yükselişi, Doğu Sorununun gelişmesinde önemli noktaldır.

Doğu Sorunu, Sırpların entelektüel seçkinleri için kaçınılmaz bir konuydu ve Sırp halkının geleceği için çok önemli bir soruydu. Sırp entelektüel seçkinlerinin en önde gelen üyelerinden olan Yakov Ignyatoviç (Jakov Ignjatović), Mihailo Polit-Desančić (Mihailo Polit-Desančić), Svetozar Miletić (Svetozar Miletić), Doğu Sorununun Büyük Güçlerin rızası olmadan çözülmesi hakkında konuşmanın riskli olduğunu farkındaydılar. Ancak yazılarında bu fikri ve Sırbistan'ın ulusal özlemini sürdürdüler. Hersek'teki isyan çıktığında, Sırbistan ve Voyvodina'daki önemli gazeteler de aynı fikri takip etmiştir (Бешлин, 2005, s. 458).

Aşağıda üç gazetenin, Застава, Србски Народ ve Српске новине, yazıları analiz edilecektir. Застава ve Србски Народ Avusturya-Macaristan'da ve Sırp tarafında Novi Sad ve Sremski Karlovci'de yayımlanan en etkili gazetelerdir. Sırp Prenslüğünde çok okundukları ve makaleleri bize Sava'nın diğer tarafındaki Sırpların görüşlerini açıkça gösterdiğinden önemli gazetelerdir. Српске новине, Sırp Prenslüğü Devlet Basımevi tarafından basılan gazetedir. Söz konusu gazete Sırp hükümetinin ve prensin ana gazetesi idi. Bu nedenle, Sırp hükümdarının görüşlerinin bu gazetede yer alan makalelerle ifade edildiği sonucuna varmak mantıklıdır. Bu üç gazetenin Hersek İsyanı ile ilgili yazılarını karşılaştırdığımızda, Sırpların Büyük Doğu Krizi'ni çözmek için sahip oldukları düşünceler hakkında net bir fikir edinebiliriz.

Büyük Doğu Krizi (1875-1878)

1875 Temmuz'unda Hersek'te başlayan ayaklanmaya Karadağ'ın el altından verdiği destek yeni bir Balkan krizine yol açmış ve Rusya'nın olaya müdahil olmasıyla da ayaklanma bir Avrupa sorunu hâline gelmiştir. Osmanlı ordusu isyanı bastıramayınca Avrupa devletlerinin isteği üzerine Babıâli asilerle görüşmeyi kabul etse de Bosna-Hersek'in Hristiyan bir vali yönetiminde özerk olması talebini reddetmiştir. Bunun ardından asiler ayaklanmayı bir Slav ihtilâline dönüştürmeye çalışmışlardır. İsyancılar, Karadağ Prenslüğü ve Sırp Prenslüğü tarafından silah ve gönüllülerle desteklenmişler, bu da Sırp-Osmanlı Savaşı'nın başlamasına ve Büyük Doğu Sorununun ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1878'de Berlin'de yapılan kongrede Osmanlı İmparatorluğu'na karşı çıkan ayaklanmaların ve savaşların sonuçları açıklanmış, Karadağ ve Sırbistan

bağımsızlıklarını kazanmış ve topraklarını genişletmiş, Avusturya-Macaristan ise 30 yıl boyunca Bosna-Hersek'i işgal etmiştir.

Doğu Sorununa en çok Rusya ilgi göstermiş ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks Hristiyanları koruma hakkını kazanmıştır. Bu konuda Rusya'nın rakibi ise Avusturya İmparatorluğu olmuştur. Öte yandan İngiltere ve Fransa, Akdeniz'deki ekonomik çıkarları nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasını savunmuşlardır. Osmanlı ve Sırbistan-Karadağ arasındaki savaşlar (1876) Balkan Krizinin (1875-1878) önemli bir aşamasını oluşturmuştur. Bu savaşlar, Osmanlı-Rus Savaşı'nın (1877-1878) önemli nedenlerinden biri olmuş ve sadece Osmanlı Devleti için Balkan yarımadasını kaybetme aşaması değil, aynı zamanda Avrupa'daki güç dengesinin de değişmesi anlamına gelmiştir (Aydın, 2004, s. 139).

Hersek İsyanı (1875)

Türk tarihçi Ortaylı'ya göre: "İmparatorluk, modern dünyanın değişen koşullarına 'eşlik edemedi' ve devlet, bürokrasi, askerî rejim ve toprak düzeninde büyük ayaklanmalar yaşandı" (*Optajni*, 2004, s. 56). 1875 Temmuz'unda Hersek'in Nevesinye kazasında patlak veren ayaklanma, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi üzerinde büyük sonuçlar doğurdu. Bosna-Hersek Ayaklanması olarak da bilinen bu ayaklanmanın önemli sonuçlarından biri de Sırbistan ve Karadağ'ın tabi buldukları Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmeleriydi. Bosna-Hersek İsyanının başlamasından sonra Sırbistan ve Karadağ'da panslavistlerin tahrik ettiği kamuoyu, ayaklanmaya destek verilmesi ve Osmanlı Devleti'nin zayıflığından yararlanılması yönünde baskı yapmaya başladı (BOA, HR., SYS., 159/8). Bir taraftan Rus panslavistlerinin maddî ve manevî desteği, diğer taraftan Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçisi Ignatiyev ve Balkanlar'daki Rus konsoloslarının faaliyetleri Sırbistan ve Karadağ prenslikleri üzerindeki Slav baskısını gittikçe artırdı. Bu Slav baskısı, Karadağ Prensi Nikola Petroviç'in savaş yanlısı hislerini alevlendirmesine rağmen Sırbistan Prensi Milan Obrenoviç'i kuşkuda bıraktı. Çünkü Prens Milan Obrenoviç Sırbistan'ın savaşa hazır olmadığına ve muhtemel bir savaşın felaket getireceğine inanmakta ve Büyük devletlerin savaşa karşı olduğunu bilmekteydi (Aydın, 2004, s. 140).

İsyancı liderler 1875'te bir ayaklanma başlatma planlarını sürdürdüler. Planda ilk olarak Nevesinye bölgesinin kurtarılması ve ardından bunun Hersek'in diğer

bölgelerine genişletilmesi öngörülüyordu. Bu arada Osmanlılar, 5 Temmuz'da Bişina Dağı'nda (Bişina) Cetnya Çayırı'nda (Cetnja poljana) bir kervana saldıran Pero Tun-guz'un haydutlarını arıyorlardı. 9 Temmuz'daki zulümde Osmanlılar, Krekova köyünün kuzeyindeki Gradac Tepesi'nde Yovan Gutıç'ın silahlı köylüleriyle çatışmaya girdiler. Bu çatışma Nevesinye Tüfeği ("Nevesinjska puška") olarak tanındı ve böylece Hersek'in tamamında genel bir ayaklanmanın başlangıcı oldu. Önce Nevesinye bölgesi, ardından Bileça (Bileća) ve Stolac bölgeleri, ağustos ayında Gatac bölgesi ve Karadağ'a doğru sınır bölgesi etkilendi. 50-300 kişilik birlikler ve 500-2000 kişilik müfrezeler toplanarak Osmanlı sınır muhafızlarına ve kulelerine saldırdılar. Osmanlı kuvvetleri Selim Paşa tarafından yönetiliyordu. Ayaklanmanın patlak vermesinden sonra Osmanlılar, takviye gelene kadar isyancılarla pazarlık yaparak zaman kazanmaya çalıştılar. İsyancılar, Osmanlıların reddettiği ve çatışmanın devam ettiği bir vergi indirimi talep ettiler. Ağustos ayında Bosna'dan 4.000 tabur daha geldi (Ekmečić, 1973, ss. 21-23).

"Balkanların Sardunyası olmayı ve Sırp idaresinde birleşik bir Balkan devleti yaratmayı arzulayan" Sırp Prenslığı 30 Haziran'da Babıâli'ye karşı savaş ilan etti. Sırbistan'ın savaş ilanının hemen ardından Karadağ da savaşa girdi. Çünkü Güney Slav Birliğinin temini konusunda iki prenslik rekabet hâlindeydi. Biri savaşa girdikten sonra diğerinin hareketsiz kalması beklenemezdi. Bu yüzden Sırp'lar Bosna'ya girerken, Karadağ askerleri de Hersek'i istila etti. Böylece Bosna-Hersek İsyanı ile başlayan ve aşağı yukarı bir yıldan beri devam eden Büyük Devletlerin "Doğu Sorunu" yeni bir safhaya girmiş oldu (BOA, HR., SYS., 57/8; Скоко & Опачић, 1981, ss. 12-20).

Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşı (1876-1878)

Balkanlarda Osmanlı kuvvetlerine karşı Sırbistan ve Karadağ tarafından gayri resmî olarak desteklenen bir dizi ayaklanma başladı (BOA., HR., SFR.1., 181/30). 30 Haziran 1876'da Prens Milan Obrenoviç Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Karadağlı Prens Nikola Petroviç hemen onu takip etti. Temmuz-Ağustos aylarında, iyi hazırlanmamış ve zayıf donatılmış Sırp ordusu ve Rus gönüllüleri tarafından Osmanlı topraklarına saldırılar başlatıldı. Karşılık veren Osmanlı ordusu, Sırp ordusunu sınırlarından çıkararak Sırbistan topraklarına girdi. Karadağlı müfrezeler 2 Temmuz'da Hersek'e girerken, Sırp'lar Bosna'ya girdiler (BOA, HR., SFR. 1., 181/35). Başbakan Yovan Ristiç (Jovan Ristić), Romanya ve Yunanistan'dan yardım almaya çalıştı. Müttefikleri

olmamasına rağmen Sırp lar ve Karadağlılar savaşı büyük bir coşkuyla başlattılar. Ancak aynı durum Osmanlılar için de söz konusuydu. Savaşan taraflar bunu bir “uluslar ve dinler savaşı” olarak gördüler ve savaşmaya fazlasıyla motive oldular (Скоко & Опачић, 1981, ss. 121-122).

Savaş, Sırp ve Karadağ kuvvetlerinin saldırılarıyla başladı. Emekli Rus Generali Çernyaev’in idaresinde bulunan Sırp kuvvetleri Morava ve Timok Vadilerinden geçerek Bulgaristan’ı istila etmek ve bu esnada Bosna ve Hersek yönünde son kuvvetlerle hareket etmek amacıyla Vidin, Niş ve Yeni Pazar istikametinden harekete geçtiler. Ancak temmuzun sonlarına gelindiğinde Sırp ordusu, hemen bütün cephelerde yenilerek geri çekildi ve Knyazevaç (Knjazevac) ve Zajeçar (Zajecar) gibi yerler Osmanlı kuvvetlerinin eline geçti. İlk yenilgiler sonrası Prens Milan Obrenoviç, hükûmetine ateşkes için teklifte bulduysa da bu talebi kabul görmedi. Osmanlı kuvvetlerinin başarıları karşısında Sırp lar artık kendi topraklarını koruma stratejisi içine girdiler. Sırp kuvvetleri bu stratejik mücadele ile daha başarılı olduysa da ağustosun ortalarında gerilemeye başladılar. Sırbistan bir ateşkes yapmaya razı oldu ve savaşı durdurmak için Avrupa devletlerinin desteğini almaya çalıştı (Бабац, 2011, ss. 70-77).

Bir aylık ateşkes antlaşması imzalanmasının ardından barışa yanaşmayan Sırp lar Avrupa Güçler baskı yapmaya başladı. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu tarafından önerilen barış şartları ise Avrupalı Devletler tarafından reddedildi. Ekim ayında ateşkes antlaşmasının süresinin dolmasından sonra Osmanlı ordusu yeniden taarruza geçince Sırp ordusu direnemeyerek geri çekilmeye başladı. Sonuç olarak, 31 Ekim 1876 tarihinde Rusya, Osmanlı İmparatorluğu’na 48 saat içinde birliklerini durdurması ve Sırbistan ile yeni bir ateşkes imzalaması gerektiğini içeren bir ulti matom yayınladı. Kısmî seferberlik ilan ederek Sırbistan’a destek amaçlı 20 tümenlik bir ordu kurdu. Bu durum sonucunda Osmanlı İmparatorluğu, Rusya’nın ulti matom koşullarını kabul ettiğini açıkladı (Stavrianos, 2005, s. 383). Mücadelenin sonucu Sırp lar için korkunç bir yenilgiydi. Böylece Sırp lar mağlup oldu ve ağır kayıplara uğradı. Çatışmanın sonunda Sırbistan, toplam nüfusunun altıda birini harekete geçirmiş ve bunların onda biri öldürülmüş veya yaralanmıştı (Stavrianos, 2005; Скоко & Опачић, 1981, s. 127)

Bu savaşın hemen sonrasında Osmanlı İmparatorluğu ile Rus İmparatorluğu arasında 93 Harbi başladı. Rus ordusu, müttefiki Romanya üzerinden Tuna’ya indi ve nehri geçti. Aynı zamanda, Rus ordusu Kafkas sınırında da ilerliyordu. Osmanlı İmparatorluğu,

Osmanlı komutanı Osman Paşa'nın öne çıktığı Şipka ve Plevna yakınlarında Rus ordusuna beklenmedik bir şekilde şiddetli bir direniş gösterdi. Komutanların zayıf silahları, dağınıklığı ve beceriksizliği nedeniyle, savaş Osmanlılar için zor bir görev dönüştü ve Rus kuvvetlerinin kesin zaferiyle neticelendi. Ancak Rusya'nın savaşı kazanmasına rağmen Ayastefanos Barışı (1878) ile elde edilen başarılar, İngiltere ve Avusturya-Macaristan tarafından dayatılan Berlin Kongresi (1878) ile sınırlı kaldı. Rusların Şipka'daki başarılarından ve Plevna'nın düşmesinden sonra Sırbistan tekrar savaşa girdi. 13 Aralık 1877'de Sırp ordusu savaşın ikinci bölümüne Rus gönüllüleri olmadan girdi ve General Sava Grujiç komutasındaki beş kolorduya bölündü (Павићевић, 1988, ss. 344-351). Saldırı doğu ve güneydoğuya yönlendirildi. Kula, Prokuplye (Prokuplje), Pirot, Niş (11 Ocak 1878), Leskovac, Vranje (Vranje) işgal edildi ve Sırp ordusunun bir kısmı Kosova'daki Gracanica'ya kadar girdi. 1877-1878'deki ikinci Sırp-Osmanlı Savaşı, güney bölgelerini kurtarmak ve Sırbistan'ın tam bağımsızlığını sağlamak için Sırp Prensliğinin Osmanlı devletine karşı savaşıydı. Savaş 13 Aralık 1877'den 5 Şubat 1878'e kadar sürdü. Bir müttefik olarak Sırbistan, birkaç hafta içinde Sırp ordusunun Kosova ve Köstendil'e ulaştığı başarılı bir savaş yürüttü. Bu askerî başarılar sayesinde Sırbistan, uzun zamandır beklenen bağımsızlığının yanı sıra Vranje (Vranje), Prokuplye (Prokuplje), Niş ve Pirot ilçelerini de kazandı (Павићевић, 401).

Osmanlılar, Bulgar savaş alanında tamamen kırıldılar ve artık Rus nüfuzunu durduramadılar. Ruslar Balkanları geçtiğinde Osmanlılar tamamen yenilip barış istedi. Mütareke 17 Ocak 1878'de Edirne'de, ardından 21 Şubat'ta İstanbul yakınlarındaki Ayastefanos'ta imzalandı (Stavrianos, 385). Bu anlaşma, Makedonya'nın çoğunu içeren bağımsız bir Bulgar Prensliği kurdu, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'daki bazı topraklardan mahrum bıraktı ve Osmanlıların Asya kıtasında fethettiği alanın bir kısmını Rusya'ya geri verdi. Ancak İngiltere ve Avusturya-Macaristan, Rusya'nın güçlenmesini engellemek istedikleri için Ayastefanos Antlaşması'nın gözden geçirilmesi gerekiyordu (Павићевић, s. 405).

13 Temmuz Berlin Antlaşması'nın ana yönü, Bulgaristan Büyük Özerk Prensliği topraklarını Ayastefanos Barışı ile elde edilenin üçte birine indirmektir. Bulgaristan, iki bölüme ayrıldı (Bulgaristan Prensliği ve Doğu Rumeli) (Скоко & Опачић, 255). Sırbistan bağımsızlığını kazandı ve topraklarını genişletti. Sırbistan; Niş, Pirot, Toplica ve Vranje ilçelerine, Karadağ denize, Nikşiç, Podgorica, Kolaşin, Bar ve Ulcinj (Ulcinj) şehirlerine, Romanya ise Kuzey Dobruca'ya kavuştu. Avusturya-Macaristan ise Bosna-Hersek'i

işgal etme ve buraya barış getirme ve Yeni Pazar Sancak'ta garnizonlar kurma hakkını elde etti. (Бабац, ss. 119-127).

Berlin Kongresi'nin yarattığı durum, Balkan ülkeleri arasında ortak çıkarların savunulmasında iş birliği kurulmasını oldukça zorlaştırdı. Büyük Bulgaristan'ın bölünmesi Bulgarlar tarafından ciddi bir adaletsizlik olarak kabul edildi. Bulgarların komşuları, Sırlar ve Yunanlılar, aynı Bulgaristan'da kendi ulusal çıkarları için büyük bir tehlike gördüler. Bunu önlemek için, Berlin Antlaşması'ndan memnun olmamakla birlikte, söz konusu antlaşmada Bulgaristan lehine kurulu güç dengesini bozacak herhangi bir değişikliğe izin vermemeye karar verdiler. Sırlar, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşımlardan ve Berlin Kongresi kararlarından daha fazlasını bekliyorlardı (Ристић, 1898, s. 231). Emperyal çıkarları uğruna Sırları Avusturya-Macaristan'a kurban eden Rusya'dan ise daha fazlası bekleniyordu, bu da Büyük Bulgaristan'ın yaratılmasında kendini gösterdi (Љушић, 2001).

19. Yüzyılın Önemli Sırp Aydınlarının Doğu Sorununun Çözümüne Dair Düşünceleri

Sırp tarih yazımında Doğu Sorunu ile ilgili en önemli sentezi yazan tarihçi Vasilj Popoviç'ti.¹ (Попов, 2001; Екмечић, 2011; Терзић, 2001). Doğu Sorununun en yaygın olarak kullanılan tanımı şudur: "Doğu Sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Yarımadası ve Doğu Akdeniz'de hayatta kalması sorunudur."² (Popović, 1928; Нарочница, 2008; Rautsi, 1993). Romantik tarih yazımından ve milliyetçiliğin yükselişinden etkilenen bu tanım, Osmanlılar tarafından ezilen Hristiyan kardeşlerini kurtarmak isteyen Balkanlarda yeni kurulan her devletin çıkarlarını kapsayacak şekilde genişletildi. Avrupa romantizmi, tamamen siyasi ve ideolojik bir ortamdan bilimsel bir formül

1 Milorad Ekmeciç, Vasil Popoviç'in yukarıda bahsedilen eserine bir önsöz verip Popoviç'in çalışmasına ve yöntemlerine genel bir bakış ortaya koymuştur. Ekmeciç de benzer bir fikirde olmakla birlikte sentezi, Doğu Sorununu Sırp halkının kaderi ve tarihindeki önemli faktörlerden biri olarak öne sürmesine rağmen yalnızca Doğu sorunuyla ilgilenmez. Doğu Sorunu ile ilgili önemli sentezler İngilizce olarak yazılmıştır: J. A. R. Marriott, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, Oxford: Clarendon Press (1918); S. M. Anderson, *Eastren Question 1774-1923. A study in International Relations*, London, New York 1966; A. L. Macfie, *The Eastern Question 1774-1923*, Essex: Longman Group UK 1989.

2 Doğu Sorununun en genel tanımı, "Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasıyla Avrupa'da ortaya çıkacak boşluğu doldurma sorunu" olacaktır. Rautsi, Doğu Sorununun tüm tanımlarının üç ana konuda farklılık gösterdiğine inanır: Bunların ilki Büyük Güçlerin Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili çıkarları, ikincisi Doğu Sorununun zaman dilimi ve üçüncüsü Büyük Güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun "lehine" müdahaleleridir.

yarattı ve daha sonra Osmanlı İmparatorluğu ile herhangi bir bağlantısı olan bütün ulusal fikirlere dönüştü. Avrupa liberalizmi, Hristiyan halkın millî fikirlerinin Osmanlılarla çatışması varsayımından yola çıktı. Doğu Sorunu, farklı zamanlarda tarihin çeşitli sorunlarının çözümünü içinde sakladı. 1683 yılına kadar olan zamanda bu, Doğu Akdeniz'in Bizans geleneğini ve kültürünü çoktan kabul etmiş İslami bir güç tarafından parçalanmış Balkan toplumlarını bütünleştirme girişimiydi (Попов, ss. 210-248).

Doğu Sorunu, Sırpların entelektüel seçkinleri için önemli bir konuydu. Doğu Sorunu konusunda ilk defa bir tartışma öneren ve çözümünden bahseden kişi Sırp yazar, edebiyatçı, gazeteci ve politikacı Yakov Ignyatoviç'ti. Sırp yazar, edebiyatçı ve politikacı Ignyatoviç 8 Aralık 1822'de Szentendre'de doğdu ve 5 Temmuz 1889'da Novi Sad'da öldü. Edebi eserleri, dokuz roman, on yedi kısa öykü, bir anı kitabı ve siyasi ve sosyal konularda bir dizi metinden oluşur. Eserlerinin en tartışmalı konusu Sırpların Voyvodina'daki yaşamıdır. *Letopis Matice srpske*, *Srpske novine* ve *Nedeljni list*'in editörlüğünü yapmıştır. Sırp-Macar anlaşmasının büyük bir destekçisi olduğundan saldırılara maruz kalmış ve Sırp burjuvazisi Viyana mahkemesinden yana olduğu için Sırp toplumundan ayrı yaşamıştır. Ignyatoviç, en yetenekli ve üretken Sırp gazetecilerden biri olarak kabul edilir. Gazetecilik çalışmasıyla Sırp ulusal ideolojisinin anayasasına önemli katkılarda bulunmuştur. Makalelerinde, ikna edici bir gazeteci polemikçisinin vizyonunu sunmuştur (Ковачевић, 2006). Ignyatoviç siyasi pratikte ünlü olmadığından siyasi gazeteciliği büyük bir hevesle ele alarak siyasi inançlarını savunabiliyordu. Ignyatoviç'in Doğu Sorunu hakkındaki ilk broşürü, 1856'da Peşte'de *Doğu Sorununun Çözümü Üzerine Hıristiyan Sözü* adıyla çıktı. Avrupa ve Balkanlar'da siyasi karışıklıkların yaşandığı ve Doğu Sorununun başlamasının ve çözümünün beklenebileceği bir dönemde Doğu Sorunu üzerine makaleler ve tartışmalar yazdı. Hristiyan halklarını ortak ve evrensel bir ayaklanma çıkarmaya ve Osmanlı İmparatorluğu'nu zorla devirmeye çağırıyordu. Ayrıca Avrupa ülkelerinin tarafsız kalacağına da güvendi (Ковачевић, 1987, s. 177).

Mihailo Polit-Desanciç³, Doğu Sorunu hakkındaki tartışmasını, yabancı kamuoyunu Balkanlar'daki durum ve Sırp taleplerinin gerekçesi hakkında bilgilendirmek amacıyla Almanca yazdı. Bu tartışma, ilk olarak 22 Ağustos-13 Eylül 1862 tarihleri arasında Viyana'daki "Ost und West" gazetesinde makale olarak yayımlandı ve daha sonra ayrı

3 Mihailo Polit-Desanciç (1833-1920) Sırp yazar, gazeteci, Svetozar Miletiç'in sağ kolu ve Voyvodina'nın en ünlü politikacılarından biriydi. M. P. Desanciç esas olarak siyasi gazetecilikle uğraştı ancak aynı zamanda edebî eserler de yazıyordu.

bir broşür olarak basıldı. (Микавица, 2007; SRB, 7, 2018, ss. 167-173). Polit'in Doğu Sorununa organik çözümü saygı, onaylama ve modern ulusal ilkenin tutarlı bir şekilde uygulanmasına dayanıyordu. Balkanlardaki devletler konfederasyonu Polit için organik bir çözümdü. Ancak Balkan halkları bir ulus-devlet konfederasyonu içinde birleşirse, her devlete kökleri, tarihi, kültürü, ulusal hayatı olan bir devlet varlığı sağlanabilir ve aynı zamanda bu devlet varlığı ittifakı güçlendirip tüm milletleri kapsamış olurdu (Полит-Десанчић, 1986, s. 166).

19. yüzyılın en önde gelen Sırp ulusal ideologlarından ve liderlerinden biri olan Svetozar Miletiç'in düşüncesi, Sırp vatandaşlığının özgürleştirici ulusal fikirlerine ve programına mükemmel bir şekilde uyuyordu. Bu yüzden Doğu Sorununu çözmeye konusundaki çalışması onun için çok önemliydi. Miletiç, önce Sırp aydınlarının sorunu nasıl tasavvur ettiğine ve Sırp halkının Osmanlı idaresi altında kurtuluşu meselesine odaklandı. Bu uğurda devletin daha fazla örgütlenmesi ve diğer Balkan devletleriyle karşılıklı ilişkilerin kurulması için bazı planlar üzerinde çalıştı.

Svetozar Miletiç'in⁴ *Doğu Sorunu* üzerine tartışması *Srpski Dnevnik*'te, Ağustos'un ortasından 1863 Ekim ortasına kadar birkaç makale olarak yayımlandı (Милетић, 1999, s. 16). Miletiç'in anlayışı Polit'inkinden önemli ölçüde farklı değildi. Aralarındaki tek fark Polit'in konuyla ilgili düşüncelerini daha fazla teorize etmiş olmasıydı. Miletiç ve Polit'in düşünceleri çok yakındı hatta ulusal programlarını eşleştirdiklerini ve temel olarak Garaşanin'in Naçertanye⁵ programında zaten yer alan fikirlerden hareket ettiklerini söylemek en doğru olur (Bataković, 1994, ss. 157-183). Miletiç'in savunduğu yöntem ulusal olarak devrimciydi. Sırbistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürüttüğü Balkan halklarının silahlı mücadelesi, Balkan devletlerinin eş zamanlı savaşı ve köleleştirilmiş halkların Osmanlı gücüne karşı ayaklanmalarıydı (Милетић, 1999, s. 16).

4 Svetozar Miletić (1826-1901), 1861-1862 ve 1867-1868 yılları arasında Novi Sad'ın belediye başkanı olarak görev yapan Sırp bir avukat, gazeteci, yazar ve politikacıydı. Avusturya-Macaristan'da Sırların ve diğer halkların özgürlük ve hakları için savaşan bir siyasiydi. Miletiç, *Ujedinjena omladina srpska*'nın ("Birleşik Sırp Gençliği") kurucusu ve *Srpska narodna slobodoumna stranka*'nın ("Sırp Ulusal Özgürlük Partisi") kurucusu ve lideriydi.

5 Naçertaniye, 1844 sonunda İçişleri Bakanı Iliya Garaşanin (1812-1874) tarafından Prens Aleksandar Karacorcević (1842-1858) için yazılmış bir gizli "Sırbistan'ın dış ve ulusal politika programı" 'dır. Naçertaniye'ye göre, Sırbistan'ın Sırların ve diğer Slavların kurtuluşu ve Bosna, Hersek, Karadağ ve (Kosova ve Metohiya dahil) ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Kuzey Arnavutluk'un ilhakı ve Srem, Backa ve Banat, daha sonra Avusturya-Macaristan'ın bir parçası olarak Sırbistan'ın ana propaganda faaliyeti, bu bölgelerdeki nüfusun Sırbistan ile birleşmeye hazırlanmasına dayanacaktır.

Sırp liberalizminin teorik gelişimi açısından bakıldığında, Polit'in ve Miletçi'inkinden daha ilginç olan, Vladimir Yovanoviç⁶ tarafından 1863'te Doğu Sorunu üzerine yapılan çalışmalardır. Jovanoviç'in soruna yaklaşımı farklı olup öncelikle Sırbistan'ın bağımsız bir ulus-devlet talebini haklı çıkarmak için kullandığı argümanlarda kendini göstermektedir. O, "klasik liberalizm" in teorik kalıplarını uygulayarak bağımsızlık arzusunun sadece yabancı yöneticileri istememekten değil, aynı zamanda Sırp'ların doğuştan özgürlük ve demokrasiye yönelik bir eğilimi olduğu gerçeğinden kaynaklandığını kanıtlamaya çalışmıştır. Tartışmasını ilk olarak İngiliz kamuoyunu Sırp davasında kazanmak amacıyla Londra'da duyurmuştur (Јовановић,1863).

Yovanoviç, Batı Avrupa'daki liberal sivil çevrelerle kişisel ve siyasi bağları olan, zamanının herhangi bir politikacısından daha fazlasına sahip bir entelektüeldi. İngiltere'de Sırp sorunu için propaganda yaparken Gladstone ve Kobden ile tanıştı; Gençlik Hareketi'nin bir ideologu olarak Mazzini ve Garibaldi ile temas hâlindeydi; Layos Koşut ile Macarların Batı'ya göçüyle bağlarını sürdürdü. Sırbistan'da ilerici liberal burjuva düşüncesinin gelişmesine katkıda bulundu ve sivil demokrasinin gelişimini, ulusal misyonunu yerine getirmenin gerekli koşullarından biri olarak gördü. Balkanlar'daki Hristiyan halklarının, Avrupa'daki Osmanlı İmparatorluğu'nu ayaklanma ve savaşla kendi başlarına yıkacak kadar güçlü olduğuna inanıyordu. Doğu Sorununa ve çözümüne eleştirel olmayan yaklaşımı göz ardı edersek Yovanoviç'in çalışması Sırp ulusal fikirlerini ve özlemlerini Avrupa kamuoyuna ilk elden sunduğu için önemlidir. Bu sunum meselenin diplomatik dünyanın siyasi sahnelerinde kabul edilebilirliğini artırmıştır (Јовановић,1863, s. 30).

6 Vladimir Jovanović (1833-1922) Balkanlar'daki tüm Sırp topraklarının birleşmesi için bir Sırp siyaset teorisyeni, ekonomist, politikacı, filozof ve yazar idi.

Sırp Gazetelerinde (Застава, Србски Народ, Српске новине)⁷ 1875 Hersek İsyanı ile İlgili Yazıların Değerlendirmesi

Avusturya-Macaristan'daki Sırp basını, önce Hersek'te sonra da Bosna'da yaşanan ayaklanmalara büyük ilgi gösterdi. Застава,⁸ Србски Народ⁹ ve Српске новине¹⁰ gazetelerinde isyancıların Osmanlı birlikleriyle çatışmalarını ve bu vilayetlerle ilgili diplomatik olayları bildirmeyen yazı yoktu. Ayrıca söz konusu gazetelerde Osmanlı İmparatorluğu ile savaş başlamadan önce Sırbistan ile Karadağ arasındaki ilişkiler veya bu iki Prenslığın iç olayları hakkında da yazılar yazılmıştır (Васић, 2012, ss. 141-142). Avusturyalılar bu gazetelerin yazıları aracılığıyla Hristiyan ve medeniyet normları adına Bosna-Hersek'te tepki gösterilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Bu eylemin nihai sonucu, bu eyaletlerin askeri işgali veya ilhak edilmesidir. Hükûmet yanlısı Србски Народ yazılarının bir analizi, 1875-1876 yılları arasında Avusturya'nın böyle bir adıma hazırlandığını kesin olarak doğrulamaktadır (Костић, 2015; Крестић, 1980; Пејчић, 2014).

Miletiç'in Застава gazetesi Avusturya-Macaristan'da bulunan Sırplar arasındaki etkili gazeteydi. Öte yandan Србски Народ da Obrenoviç hanedanının görüşlerini destekledi. Başından beri fazla hükûmet yanlısı olarak değerlendirildi (Србски Народ, 21 Ağustos 1875, 58). Büyük Doğu Krizi sırasında, bu gazetenin yazıları, özellikle Berlin Kongresi'nden sonra gazetenin Avusturya-Macaristan'daki Sırp hükûmetinin yarı resmî gazetesi hâline gelmesiyle sonuçlanan Prens Milan Obrenoviç'in siyasi görüşleri doğrultusunda yönlendirildi. Saatten saate, isyancıların askerî başarıları veya Prens Milan ve Prens Nikola'nın diplomatik faaliyetleri hakkında raporlar verildi (Српске новине, 21 Temmuz 1875, 161). Temmuz 1875'ten Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı devleti ile savaşa girmesine kadar Avusturya-Macaristan'daki Sırplar,

7 Latince yazılmış: *Zastava, Srbski Narod ve Srpske Novine*.

8 Застава, 1866-1929 döneminde yayınlanan Vojvodina'daki Sırpların siyasi bir gazetesi idi. Vojvodina'daki Sırp halk hareketinin lideri Svetozar Miletiç tarafından kuruldu ve düzenlendi. Gazete, Avusturya-Macaristan'da ulusal eşitliği, (hem Avusturya hem de Osmanlı yönetiminden) Sırpların birleşmesini, kurtuluşunu ve bağımsız Balkan devletlerinin yaratılmasını savundu.

9 İncelediğimiz ve Застава'ya karşı çıkan Србски Народ, Yovan Grujić Yota (Jovan Grujić Jota)'nın kaleme aldığı, Macaristan'daki Sırpların hikâyesinin bambaşka bir yüzüdür. Gazete, Macaristan Başbakanı Gyula Andrassy zamanında, Karlovci Patrikhanesi'nin parasıyla 1869'da yayımlanmıştır.

10 Новине српске veya Српске новине, 5 Ocak 1834'te Dimitriye Davidoviç'in editörlüğünde yayımlanmıştır. Gazeteler 1850'den beri önce bir, sonra iki, daha sonra haftada üç kez yayınlandı. Sırbistan'ın resmi gazetesi olarak 1845'te *Srpske novine* hâline gelip Belgrad'da süreli olarak yayımlandılar.

Bosna-Hersek'teki yurttaşlarının hayatlarını gün be gün takip etme fırsatı buldular (Застава, 23 Temmuz 1875, 85).

Bu gazetelerde Prečanski Srbi'nin¹¹ siyasi liderlerinin ayaklanma ve Osmanlı İmparatorluğu ile savaş konularına yönelik tutumları analiz edilmiştir. Liberal ve muhafazakâr siyasi akımlar, tam da 1875-1876 Bosna-Hersek'teki ayaklanmayla ilgili yakıcı meseleler üzerine basının sayfalarında yer buldu. Avusturya-Macaristan'da Sırp siyasetinin ana hatlarını belirleyen siyasi olaylar bakımından 1875 yılı en önemli tarihlerden biriydi. 1875'te Macaristan'da Tisza ve Andraşi arasındaki anlaşma, 15 yıl boyunca uzlaşmaz bir ulusal politika izleyecek ve halkın haklarını agresif bir şekilde yok edecek bir hükümet oluşturdu (Микавица, 2015, s. 78).

Ayrıca basın sayfalarında, Avusturya-Macaristan'ın Hristiyanları ve genel olarak Avrupa medeniyetini korumak açısından yerine getirmesi gereken misyon hakkında bir şeyler okunabilirdi. (Србски Народ, 26 Ağustos 1875, 61). Gazeteler, Hersek İsyanı başlangıcından itibaren tüm bu olaylara çok şiddetli tepki gösterdi. Haberlerde savaşlar, kahramanlar, başarılarla ilgili yazılar bulunabilirdi (Васин, 2012, s. 144; Микавица, 2015). Застава, Avusturya-Macaristan'daki Sırp'ların kamuoyunu oluşturmada ön plandaydı ancak aynı zamanda Sırbistan'ın kendisinde ve hatta Karadağ'daki siyasi tartışmalar üzerinde daha geniş bir etkiye sahipti (Застава, 27 Temmuz 1875, 87; 8, 30 Temmuz 1875). Ayaklanmanın en başından itibaren Sırp Prenslüğündeki olaylar çok dinamikti. İlk aşamada, Papaz Mihailo başkanlığında "Ayaklanmaya Yardım Komitesi" kuruldu. (Јовановић, 1990, ss. 233-244). Maddî ve manevî yardımlar toplanarak Hersek'e giden gönüllülerin birlikleri örgütlendi (Српске новине, 16 Ağustos 1875, 182).

Sırp Prenslüğünde 15 Ağustos 1875 seçimlerini Liberaller kazandılar. Hükümet, Stevca Mihailoviç ve Dışişleri Bakanı olarak Yovan Ristiç başkanlığında kuruldu. Prens ve hükümet aynı fikirde değillerdi. Yovan Ristiç, isyancılara yardım edilmesi gerektiği görüşünderken Prens Milan Obrenoviç Meclis'teki konuşmasında ılımlı ve temkinliydi (Српске новине, 15 Eylül 1875, 205). Meclisin kapalı oturumlarında, isyancıları destekleme ve Osmanlı ile olası bir savaş yönünde giden sözde gizli kararlar alındı. 10 Ekim'de Prens Milan hükümeti devirdi ve Lyubomir Kalyeviç başkanlığında bir kabine kurdu (BOA, HR.SYS. 159/20; Српске новине, 11 Ekim 1875, 228).

Henüz Nevesinje'deki isyan başlamadan önce Застава, 1875'in ilk yarısında Bosna'daki durumla ilgili raporlarında Osmanlıların Sırp nüfusuna karşı işlediği suçlar hakkında günlük olarak yazdı (Застава, 15 Ağustos 1875,90). Застава'nın bazı görüşlerinin Belgrad Hükümeti'nin görüşleri ile tamamen uyuşmadığı bir gerçektir. Novi Sad gazetesinin zaman zaman getirdiği saldırgan tonlar, Sırp Prensiğinin dış politika olanaklarıyla tam olarak uyumlu olmasa da Osmanlılarla nihai savaşı uman yankıları karşılamadı. Застава o dönemde Karadağ ve Bosna-Hersek'te de okunuyordu. (Застава, 20 Ağustos 1875, 92).

Hersek'teki çatışmalarla ilgili ilk haberler gelmeye başladığında, daha önce de belirttiğimiz gibi, Miletiç'in kendisi, Hersek İsyanı makalesinde biraz çekingen davranarak Bosna Hersek'i kendine katma girişiminin arkasında Avusturya'nın olabileceğine inanıyordu. Sırp Prensiğinin yükümlülüğü burada tepki göstererek Hersek'teki kardeşlerine yardım etmektir (BOA, HR.SYS.212/10). Застава gazetesinde *"Tam üç imparatorun ittifakı ve toplantıları hakkında bu kadar çok konuşulurken Türklerin bu tür baskılar yapmasına, Herseklilere saldırmasına ve öldürmesine izin verilmesi talihsiz bir durumdur. Herseklilerin tüm bunlara katlanmak zorunda kalmaları ya da Sırbistan ile Karadağ arasındaki, yani prensleri arasındaki kardeşlik anlaşması söz konusu olduğunda kendilerini umutsuz bir savaşa atmaları daha da üzücü. Sırbistan ya da Karadağ ya da her ikisinin de şurada burada bir tüfek ateşlenir ateşlenmez savaşa gitmek zorunda kalacağını söylemeyeceğiz ama bu onların görevidir. Kan dökülmesini önlemek ve sebepleri ortadan kaldırmak, özellikle Türk şiddet ve zulmünü önlemek için onlara karşı birlikte durmalıyız."*denmiştir (BOA, HR., SYS., 1488/62; Застава, 21 Temmuz 1875, 79).

Temmuz ayının başında Metkoviç çevresinde ayaklanmalar yaşanırken, Osmanlı şiddetine maruz kalan Nevesinje kendini korumaya çalıştı. Застава'nın sayfalarında bunun bir ölüm kalım meselesi olduğu belirtildi (Застава, 18 Temmuz 1875, 78). Aynı şekilde ilk günlerde Nevesinje ve Ljubuški civarındaki isyancıların başarıları ve Osmanlı kuvvetlerinin sayıca daha fazla ve daha iyi silahlanmış olduğu da okuyucuya anlatıldı. Avusturya, kendi çıkarları dışında, Sırp savaşçıların kendi topraklarında silahlanmalarına ve silah satın almalarına gözle görülür bir şekilde izin vererek ayaklanmaya yardım etti (Застава, 21 Temmuz 1875, Sayı 79). Sırp halkının sayfalarında Trebinje çevresinde, Vasoyeviç'de, Plyevlya (Pljevlja) yakınlarında ve Hersek'in diğer yerlerinde Osmanlılara karşı kazanılan zaferler hakkında kapsamlı yazılar yazıldı. 20.000'den fazla isyancı, Lazar Socica, Stoyan Kovaceviç, Miço Lyubibratiç'in desteğiyle Rahip Bogdan

Zimonyiç tarafından yönetildi ve Osmanlılar Plyevlya Bölgesinin tamamen dışına itildi. En şiddetli savaşlar Ozriniç ve Nevesinje yakınlarında yapıldı (Србски НароД, 21 Ağustos 1875, 58). Birkaç sayı sonra, Hersek'te artık Avusturya bayrağı kalmadığı, bunun bir Sırp ayaklanması olduğu ve liderin Miço Lyubibratiç olduğu belirtildi. İsyancılar kendilerini Sırbistan ve Karadağ için bir yardım kampanyası başlattılar ve Belgrad'da Sırp Kahramanlarına Yardım Komitesi kuruldu (Застава, 8 Ağustos 1875, 87).

Bosna'da ilk çatışmalar başladığında, Застава, Bosna, Hersek, Karadağ ve Sırbistan'dan gelen Sırpların birleşmesi hakkında coşkuyla yazdı ve okuyucular, Osmanlı ordusunun tüm sınır boyunda haftalarca kaldığına tanıklık edebildi (Застава, 20 Ağustos 1875, 92). Hersek'te isyancıların yoğunlaştığı merkezler de vardı: Mostar, Lyubuški, Konyic, Stolac, Lyubinye (Ljubinje), Trebinje (Trebinje), Klobuk, Nikşiç, Kolaşin, Priyepolye (Prijeopolje), Plyevlya, Foca, Gacko, Nevesinje (Србски НароД, 7 Ağustos 1875, 54). Gradiška ve Kostaynica, Bosanski Brod, Mostar, Trebinje ve Nevesinje ağustos ayı boyunca tüm etkinliklerin odak noktasındaydı (BOA, HR.SFR.1. 58/38). Mücadele zordu ve isyancılar için en büyük sorun silahların zayıf olması, mühimmat ve ilaç eksikliğiydi. Bu haberlere göre Osmanlılar, Jablanica, Livno ve Derventa'daki Sırp halkına karşı korkunç suçlar işlediler (Застава, 29 Ağustos 1875, 96-97).

Sırp isyancı liderler Petar Peciya (Petar Pecija), Miço Lyubibratiç, Bogdan Zimonyiç ve Rahip Luka Vukaloviç'in portreleri hakkında yazılarla sık sık karşılaşılabilirdi (Застава, 14 Eylül 1875, 106). Osmanlının artık bu illerde düzeni sağlayacak gücünün kalmadığı ve Ortodoks nüfusun 2/3'ü ile Bosna'nın Osmanlı zulmüne karşı mücadeleye başladığı vurgulanarak Bosna'da ayaklanmanın başlaması hakkında da yazılar yazılmıştı. Hersek'te yapılan sert savaşlarla ilgili düzenli bir rapor yoktu. Macar Kont Andraşi'ye göre, Hersek'te düzeni sağlamak için Sırbistan ve Karadağ'ın müdahale etmemesi gerekiyordu (Србски НароД, 21 Ağustos 1875, 58). Ayaklanmaya mümkün olduğunca yardımcı olmak için Avusturya-Macaristan'daki Sırp halkını olabildiğince korkutmak ve canlandırmak amacıyla atmosfer, ulusal ve romantik yazılarla renklendirildi. Vožd (Lider) Kara Yorgi (Karadorde) ve Stefan Duşan krallığının parlak işlerine atıfta bulunulması bundandır (Крестић, 1977, s. 174).

Ünlü makalelerinde Svetozar Miletiç, Monarşi, Sırbistan, Karadağ'daki Sırplar arasındaki durum ve aynı zamanda Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın siyasetini analiz etti ve bunlar hakkında yazdı. Miletiç, "Türklerle Savaş" adlı makalesinde Türklerle

hesaplaşma zamanının geldiğine ve isyancılara mümkün olan her şekilde yardım etmek için çalışmaların yapılması gerektiğine inanıyordu. Liberallerin lideri, isyancılara karşı olan düşmanca tutumdan sorumlu olduğunu düşünerek Macar seçkinlerinin politikasına da atıfta bulundu (Милетић, 2002, ss. 447-452). Miletiç, Avusturya-Macaristan'ın Hristiyanların sempatisi için her ne pahasına olursa olsun savaşması gerektiğini (birinci aşama) ve ardından açık ilhak için zemin hazırlaması gerektiğini iddia etti. Öte yandan, Doğu Sorununun çözülmesinden sonra kıskançlık ve kibir ortamında ortaya çıkacak olan Balkan devletleri, tamamen güçlü komşularının kontrolü altına gireceklerdi (Милетић, 435).

Милетић, "Prens Milan korkmamalı, risk almalı, çünkü bu şekilde ün ve devlet kazanılır", demiştir. (Милетић, 435). Застава'nın aksine, muhafazakâr Српски Народ ve Српске новине Bosna-Hersek'ten gelen haberleri daha yumuşak bir biçimde Osmanlı askerî müfrezelerinin Nevesinje yakınlarındaki Sırp sivillere yönelik saldırıları ve hükûmetin yetkilileri aracılığıyla sahadaki durumu sakinleştirme girişimleri hakkında halkı bilgilendirmek için kullandı. Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'in bir bölümünü işgal etmeyi amaçladığı haberleri yazılarda dolaşırken, askerî müdahaleyi hemen hayata geçirmeyen Sırp diplomasisine de övgüler yağdı. Hersek'teki çatışmanın ilk gününden itibaren Belgrad'da hükûmetin izlediği politikadan olumlu bir şekilde bahsedilmiş ve en güzel sözlerle Prens Milan Obrenoviç hakkında yazılar yazılmıştır. Bu anlamda örnekler tipiktir: *"Bu önemli anda, Sırbistan Osmanlı'dan daha organize ve gelişmiş durumdadır ve Prens Milan Obrenoviç, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etmediği için kendisine saldıranların (liberaller ve Застава tarafından) aksine Sırp halkının zaferi ve parlak geleceği için doğru şekilde sorumlu bir politika izlemiştir."* (Српски Народ, 14 Ağustos 1875, 56; Српске новине, 14 Ağustos 1875, 181). "Öte yandan Babiali, Bosna-Hersek'teki durumu görmeyi her şekilde reddediyor ve eskisi gibi devam etmenin mümkün olduğu konusunda kendini kandırıyor." Avrupa'nın Balkanlar'da yaşayan Hristiyanlara nasıl yardım etmesi gerektiğine dair iddialar Српски Народ gazetelerinin sayfalarında yer aldı (Српски Народ, 15 Aralık 1875, 87). 1876 baharında, Sırbistan-Karadağ ve Osmanlı İmparatorluğu arasında savaşa doğru gidilirken, basın yazılarında bu durum daha belirgin bir hâle geldi (Српске новине, 30 Haziran 1876, 143). Застава ve Miletiç, Sırbistan ve Karadağ arasında bir anlaşmanın ve Osmanlı İmparatorluğu ile nihai bir silahlı çatışmanın gerekliliğini her zamankinden daha güçlü bir şekilde vurguladılar (Застава, 7 Mart 1876, 31).

Србски Народ Miletić'e yönelik saldırılarını yoğunlaştırdı. Sava ve Tuna'nın her iki tarafındaki liberaller, savaş politikaları nedeniyle bu gazetelerde sistematik olarak eleştirildi. Ancak Србски Народ sayfalarındaki saldırılarda Bosna Hersek'teki isyancılara karşı kötü söz söylenmemesine özen gösterildi, onlar hâlâ varlıkları için savaştan Sırp kahramanlarıydı. Србски Народ'u düzenleyen Grujić Yota, Belgrad ve Cetinye'nin isyan meselesine çözüm getirecek bir anlaşmaya doğru ilerlendiği hakkında giderek daha fazla konuşulduğunu, ancak bunun Sırbistan ve Avusturya Monarşisi'ndeki liberallerin isteklerine uygun olduğunu yazdı. Sırbistan ve Karadağ'ın da Babiali'ye karşı düşmanlıklarını giderek yoğunlaştırdıkları Србски Народ'da yazılmıştı (Србски Народ, 12 Nisan 1876, 24). Застава, Sırbistan ile Karadağ arasında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı verilen savaşı desteklemek için en yoğun kampanyayı geliştirdi (Застава, 18 Mayıs 1876, 75). Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilanının arifesinde, Србски Народ Avusturya-Macaristan'daki Sırp nüfusunun hükûmete sadık olduğunu ve tek yıkıcı faktörün Svetozar Miletić ve partisi olduğunu bildirdi (Србски Народ, 28 Haziran 1876, 42). Macar hükûmeti beklemedi, tıpkı Србски Народ'ın yazdığı gibi, 5 Temmuz 1876'da Miletić vatana ihanet suçlamasıyla tutuklandı (Застава, 6 Temmuz 1876, 100). Bosna-Hersek'teki ayaklanma ve Voyvodina'da yaşayan Sırp'ların siyasi durumuna büyük ölçüde etkiledi. Bu bölgede yaşayan Sırp'lar, Bosna Hersek halkına hem maddi hem de manevi destek verdiler.

Sonuç

Avrupa tarihinde Doğu Sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün getirdiği diplomatik ve siyasi sorunları kapsar. Bu ifade belirli bir sorun için geçerli olmayıp, 18. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu tarafından yönetilen Avrupa topraklarındaki istikrarsızlık da dâhil olmak üzere ortaya çıkan çeşitli sorunları içermektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının ana mesele olduğuna inanıldığından, Avrupalı güçler Osmanlı topraklarındaki askerî, stratejik ve ticarî çıkarlarını korumak için bir güç mücadelesine girişmişlerdir. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden faydalanmayı beklerken Avusturya-Macaristan ve Birleşik Krallık, İmparatorluğun korunmasını kendi çıkarları için en uygun yol olarak gördüler. 1875'te başlayan Hersek İsyanı ve Osmanlı İmparatorluğu ile Sırbistan-Karadağ arasındaki savaşlar (1876), Balkan Krizinin (1875-1878) önemli bir aşamasıydı.

Sırp Prenslüğünün uzun vadeli dış politika planı, Sırp halkının Osmanlı yönetiminden kurtarılması ve bu toprakların Sırbistan'a ilhak edilmesiydi. Bu hedef komşu kardeş Karadağ Prenslüğü tarafından paylaşıldı. Bu politikanın gerçekleştirilmesinde Sırbistan ve Karadağ iş birliği yaptı ancak başka bir bakımdan Sırbistan ve Karadağ bu oyunda birincilik için savaştan rakiplerdi. Zor durumlarda, Sırbistan ile Karadağ arasında iş birliği ve dayanışma vardı. İşte, bu dayanışma, Bosna-Hersek'teki ayaklanma örneğinde de görülebilir. 19. yüzyılın Sırp aydınları, önde gelen siyasi düşünürleri aynı görev için bir araya gelmişlerdi. Sırp aydınları, dergi ve gazetelerde yazılar yazıp yayımlayarak, Sava ve Tuna'nın iki yakasındaki Sırp halkı arasında bir kamuoyu oluşturdular. Novi Sad'da, yani Avusturya-Macaristan'da yayımlanan *Застава* ve *Србски Народ*, Sırbistan Prenslüğündeki kamuoyu üzerinde de büyük bir etkiye sahipti. Sırp prensi Milan Obrenoviç de basılı kelimenin önemini ve gücünü ihmal etmemiştir. Bu nedenle *Српске новине* devlet politikasını destekledi ve Bosna-Hersek'teki olayları günlük olarak bildirdi. Ayrıca bu gazetede Osmanlı İmparatorluğu ile savaş başlamadan önce Sırbistan ile Karadağ arasındaki ilişkiler veya bu iki prenslikteki iç olaylar hakkında da yazılar yazılmıştır. Avusturya-Macaristan'ın medeniyet normları adına Bosna-Hersek'te tepki göstermesi gerektiği fikrinin, adı geçen gazetelerin yazıları aracılığıyla ortaya çıktığını belirtmek önemlidir. Bu eylemin nihai sonucu, Bosna-Hersek'in askerî olarak işgal edilmesidir. Avusturya yanlısı *Србски Народ*'un yazılarının bir analizi, 1875-1876 yılları arasında Avusturya'nın böyle bir adıma hazırlandığını su götürmez bir şekilde doğrulamaktadır. Bu eğilim, Rusya ile Avusturya-Macaristan arasında 1876 Reichstadt Anlaşması ile gerçekleşmiş ve 1878 Berlin Kongresi'nden sonra kamuoyu tarafından tanınmıştır.

Tartışılan bir diğer önemli konu, Sırp gazetelerinin Osmanlılara karşı tutumudur. Bu gazetelerde yayımlanan her yazıda Osmanlılara Türk deniyordu. Osmanlı kelimesi sadece devlete veya hükûmete hitap etmek için kullanılmıştır. Ama Türk kelimesi her zaman uygulamadaydı. Sırp gazeteleri, isyanlar sırasında Osmanlı yönetimini ve Osmanlı'nın veya ordusunun Sırlara veya genel olarak Bosna Hersek halkına yaptığı her vahşeti eleştiriyorlardı. Hersek Ayaklanması bağlamında incelenen üç gazetenin de ana söylemi Osmanlı karşıtı (Türk karşıtı) idi. Gazetede söylemin altında yazarların ve editörlerin imzası bulunmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, yazarlar ve editörler Sırp Prenslüğü ve Voyvodina'dan önde gelen isimler, gazeteciler ve politikacıları. Bu isimler, Sırp halkının ve diğer Hristiyanların Osmanlı yönetiminden kurtuluşu fikri için kılıçla değil, kaleleriyle birleştiler.

Evaluating Articles in Serbian Newspapers (Застава, Србски Народ, and Српске новине) About the Herzegovina Uprising in the Framework of the Great Eastern Crisis (1875-1878)

Tanja Čerevicki

The Eastern question is an international diplomatic issue that arose in the 19th century, and the Great Eastern Crisis was one of the most dynamic periods during its development. The rebellion that broke out in Herzegovina in 1875 developed quickly and started a new crisis that would become an international problem with the intervention of the Great Powers within the framework of the European balance of power. The April Uprising of 1876, the 1876 Montenegrin-Ottoman War, the 1876 Serbian-Ottoman War, the Constantinople Conference of 1876, and Pan-Slavism made their weight felt in the process that followed, one which also left the Ottoman Empire in a difficult situation and resulted in the Russ-Turkish War (1877-1878).

✉ PhD Student, Hacettepe University, tcerevicki@gmail.com,

ORCID 0000-0002-4677-0807

📄 Balkan Studies Foundation
DOI: <http://doi.org/10.51331/A029>
Journal of Balkan Studies, 3 (1), 2023
balkanjournal.org

The uprising that broke out in the Nevesinje District of Herzegovina in July 1875 had great consequences on the fate of the Ottoman Empire. In the beginning of the revolt, the public opinion was provoked by the Pan-Slavic supportive groups in Serbia and Montenegro and began to demand support for the uprising and its leaders. The rebels' plan was to liberate the Nevesinje region first and then widen their activities into the other parts of Herzegovina.

Russia showed the greatest interest in the Eastern question. With the 1774 Treaty of Küçük Kaynarca, Russia gained the right to present itself as the protector of the Orthodox Christians in the Ottoman Empire, and Russia's rival was the Austro-Hungarian Empire. Meanwhile, Great Britain and France defended the survival of the Ottoman Empire due to their economic interests in the Mediterranean. Montenegro's covert support for the uprising alongside Russia's involvement caused it to become a big issue in Europe. When the Ottoman army proved unable to suppress the revolt, the Sublime Porte accepted a meeting with the rebels upon the request of the European states. However, the Sublime Porte rejected the plea for Bosnia-Herzegovina to become an autonomous province under the administration of a Christian governor. Because the rebels were covertly supported by Montenegro and Serbia with weapons and volunteers, the Serbian-Ottoman War in 1876 was unpreventable.

Immediately after Serbia declared war on the Ottoman Empire, Montenegro followed suit. The two principalities were in competition for leadership regarding the South Slavic unification. The material and moral support from the Russian Pan-Slavists, such as the activities of the Russian ambassador Nikolay Ignatyev in Istanbul and the Russian consuls in the Balkans, increased the Pan-Slavic pressure on the Serbian and Montenegrin principalities. This Slavic repression left Serbian Prince Milan Obrenović in doubt about how to handle the situation and what attitude to take regarding his desire to support the revolts but not to engage in direct conflict with the Sultan. The Montenegrin Prince Nikola Petrović openly showed his pro-war sentiments. From his perspective, war was the only acceptable solution. Prince Milan Obrenović knew that Serbia was not ready for war, and the Great European powers could be presumed to remain unsupportive regarding the outbreak of war due to their own interests.

Despite having no allies, the Serbs and Montenegrins started the war with great enthusiasm. However, the same can be said about the Ottomans. The warring parties

saw this as a “war of nations and religions” (Скоко & Опачић, 1981, pp. 121–122) and were highly motivated to fight. In the face of the successes of the Ottoman forces, the Serbs entered into a strategy of protecting their own lands. Serbia agreed to an armistice and sought the support of European states to stop the war (Бабац, 2011, pp. 70–77). Serbs didn’t receive any support from the Greeks and Romanians, nor did the Montenegrins want to fight except in Herzegovina where Ottoman forces were insignificant. Thus, the Serbs were defeated and suffered heavy losses. At the end of the conflict, Serbia mobilized one-sixth of its total population, of which one-tenth were killed or wounded in the province (Stavrianos, 2005; Скоко & Опачић, 1981, p. 127). The wars of the Ottoman Empire with Serbia and Montenegro (1876) were an important phase of the Balkan Crisis. These wars were one of the causes of the Russo-Turkish War (1877-1878) and meant not only the loss of the Balkan peninsula territories for the Ottoman Empire but also a change in the balance of power in Europe.

The Eastern question was an unavoidable topic for the Serbian intellectual elite. The most prominent members of the Serbian intelligentsia discussed solutions on how to end Ottoman rule in the territories where Serbs made up a majority of the population. When the Herzegovina Uprising broke out in 1875, important Serbian newspapers informed about the recent events in Herzegovina and sympathized with the rebellions, demanding war against the Ottomans. Serbian politicians and the public saw war as the only solution for the Balkan people to the Great Eastern Crisis.

The first to propose a discussion on the Eastern question and talk about a solution was the Serbian writer, journalist, and politician Jakov Ignjatović. He made significant contributions to the constitution of the Serbian national ideology. Ignjatović’s first pamphlet on the Eastern question appeared in Pest in 1856 under the title “The Christian Word on the Resolution of the Eastern Question.” He called on the Christians living in the Balkans to raise a common and universal revolt and to overthrow the Ottoman’s rule (Ковачевић, 1987, p. 177). Another important Serbian politician was Mihailo Polit-Desančić, who wrote a discussion on the Eastern question in German in order to inform the foreign public about the situation in the Balkans and the defended Serbian agenda (Микавица, 2007, Srpski biografski rečnik, 7, 2018, pp. 167–173). A confederation of states in the Balkans was an organic solution for Polit-Polit-Desančić (Полит-Десанчић, 1986, p. 166). Svetozar Miletić (1826-1901) was one of the most prominent Serbian national ideologists and leaders of the 19th century, and discussing the

Eastern question and the status of Serbs in Austro-Hungary and the Ottoman Empire was his main occupation. He worked on some plans for the further organization of the state and the establishment of mutual relations with other Balkan states, thus supporting the idea of a confederation of Balkan states (Милетић, 1999, p. 16). Miletic and Polit-Desančić shared this idea, which was also a part of *Načertanije* (1844), the Serbian foreign policy program (see Bataković, 1994, pp. 157–183). The work of Vladimir Jovanović regarding the development of political ideas in Serbia occupied an important place. Jovanović's approach toward resolving the Eastern question was a bit different (Јовановић, 1863). Jovanović had more personal and political ties to liberal civic circles in Western Europe than any politician of his time. He believed that the Christian peoples of the Balkans were strong enough to overthrow the Ottoman rule in Europe on their own through rebellion and war (Јовановић, 1863, p. 30).

These Serbian political thinkers, politicians, and journalists were responsible for creating public opinion among the Serbs. This study analyzes the articles from three Serbian newspapers, *Застава* [Flag], *Србски Народ* [Serbian People], and *Српске новине* [Serbian News] with regard to the Herzegovina Uprising. These newspapers were important because they were widely read among the Serbs living in the Principality of Serbia as well as in the Austro-Hungarian Empire and provide valuable information about the main standpoints of Serbian national inspiration and the important events that took place during the uprising, the the Serbian-Ottoman and Montenegrin-Ottoman wars. The Serbian press in Austria-Hungary also showed great interest in the uprisings. No edition of *Застава*, *Србски Народ*, or *Српске новине* occurred that did not report on rebel clashes with Ottoman troops or diplomatic events related to these provinces (Васин, 2012, pp. 141–142).

Застава was a newspaper published by the Serbs in Vojvodina between 1866-1929. The newspaper was initiated by Svetozar Miletic. *Србски Народ* was first published in 1869 in Sremski Karlovci, Serbia by Jovan Grujić Jota. This newspaper's main purpose was to confront the writings of Svetozar Miletic and be the opposition. *Новине српске* (later known as *Српске новине*) was first published under the editorship of Dmitry Davidović in 1834. The newspaper started to be called *Српске новине* in 1845 and became the official newspaper of the Principality of Serbia. Miletic's newspaper *Застава* was definitely the most influential newspaper among Serbs in Austria-Hungary. Upon analyzing the articles in *Србски Народ*, it clearly had a pro-governmental

status and supported the views of the Obrenović dynasty (Србски Народ, August 21, 1875). Also, the study was able to mainly find reports in the newspapers about the military successes of the rebels or the diplomatic activities of Prince Milan Obrenović and Prince Nikola Petrović (Српске новине, July 21, 1875). From July 1875 until Serbia and Montenegro entered into war with the Ottoman state in June 1876, the Serbs in Austria-Hungary had the opportunity to follow the lives of their compatriots in Bosnia and Herzegovina (Застава, July 23, 1875).

The attitudes of the political leaders of Serbs that were living in Austro-Hungary can be seen in the newspaper articles. They showed much concern toward the issues of uprising, rebels, and constantly approving the pro-war status of Serbia with the Ottoman Empire. In addition, one could read something about the mission that Austria-Hungary had to fulfill in protecting Christians and European civilization in general within the newspaper's pages (Србски Народ, August 26, 1875). Articles found in the Serbian newspapers reacted very vigorously to all these events from the beginning of the Herzegovina Revolt, with information about the battles and heroes found on every page (Васин, 2012, p. 144; Микавица, 2015) Застава was at the forefront of forming the public opinion of Serbs in Austria-Hungary, but it also had a wider influence on the political debate in Serbia itself and even in Montenegro (Застава, July 27, 1875; July 30, 1875).

Even before the story of the rebellion began in Nevesinje, the newspaper Застава had been writing daily about the atrocities and crimes the Ottomans committed against the Serbian population in its reports on the situation in Bosnia in the first half of 1875 (Застава, August 15, 1875). Застава developed the most intense campaign to support the wars of Serbia and Montenegro against the Ottoman Empire (Застава, May 18, 1876). Unlike Застава, the conservative newspapers Србски Народ and Српске новине were more careful when writing about the news from Bosnia and Herzegovina and informing the public about attacks by Ottoman troops on Serbian civilians near Nevesinje; this was an attempt by government officials to calm the situation on the front. The idea that Austria-Hungary was aiming to occupy a part of Bosnia-Herzegovina could be found circulating in the articles (Србски Народ, December 15, 1875; Костић, 2015; Крестић, 1980; Пејчић, 2014).

The important matter discussed here involves the attitudes of the Serbian newspapers toward the Ottomans. In every article published in these newspapers, the Ottomans were called Turks. The word Ottoman was used only to address the state or the government, but the words Turks and Turkish were applied all the time. The Serbian newspapers criticized the Ottoman rule and every atrocity that had been done by the Ottoman or their army toward the Serbs or the general populace in Bosnia and Herzegovina during the revolts. The main discourse of all three analyzed newspapers in the context of the Herzegovina Uprising was anti-Ottoman (i.e., anti-Turkish). The discourse in these newspapers was the signature of the writers and the editors. As was already mentioned, the writers and the editors were prominent figures, journalists, and politicians from the Principality of Serbia and from Vojvodina. United, these men fought not with sword but with pen for the idea of liberating the Serbian people and other Christians from Ottoman rule. Using the written word and its influence, they were able to defend their political attitudes and further use their writing to mobilize and create the desired mass opinion in the Principality of Serbia and in Bosnia and Herzegovina.

Kaynakça / References

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti Katalogları

Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti (HR.SFR.1): 58/38, 60/23, 181/30, 181/35.

Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi (HR.SYS): 57/8, 159/3, 159/8, 159/20, 212/10, 1488/62, 1863/2.

Gazeteler:

Српске новине Sayı 161, 21 Temmuz 1875.

Sayı 181, 14 Ağustos 1875.

----- 182, 16 Ağustos 1875.

----- 205, 15 Eylül 1875.

----- 228, 11 Ekim 1875.

----- 143, 30 Haziran 1876.

Застава, Sayı 78, 18 Temmuz 1875.

Sayı 79, 21 Temmuz 1875.

- 85, 23 Temmuz 1875.
----- 87, 27 Temmuz 1875.
----- 88, 30 Temmuz 1875.
----- 90, 15 Ağustos 1875.
----- 92, 20 Ağustos 1875.
----- 87, 8 Ağustos 1875.
----- 96-97, 29 Ağustos 1875.
----- 106, 14 Eylül 1875.
----- 31, 7 Mart 1876.
----- 75, 18 Mayıs 1876.
----- 100, 6 Temmuz 1876.
Србски Народ, Sayı 54, 7 Temmuz 1875.
Sayı 56, 14 Ağustos 1875;
----- 58, 21 Ağustos 1875.
----- 61, 26 Ağustos 1875.
----- 87, 15 Aralık 1875.
----- 24, 12 Nisan 1876.
----- 32, 17 Mayıs 1876.
----- 42, 28 Haziran 1876.

Monograf ve Makaleler:

- Akyay, B. (2015). "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Karadağ Sınırındaki Askerî Durum Üzerine Bir İngiliz Subayın Memorandumu". *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, 1-30.
- Anderson, S. M. (1966). *Eastren Question 1774-1923. A Study in International Relations*. London, New York.
- Aydın, M. (2004). "Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* . 15 (15), 139.
- Бабац, Д. (2011). Српска војска у ратовима за независност (1878-1876), Београд.
- Bataković, D. (1994). "Ilija Garašanin's Načeratnije: A Reassessment", *Balkanica*. vol. XXV-1, Belgrade, 157-183.
- Бешлин, Б. (2005). Европски утицаји на Српски либерализам у XIX веку, Ср. Карловци-Нови Сад.

- Васин, Т. Г. (2012). “Устанак у Босни и Херцеговини у светлу пречанске штампе - 1875-1878”. Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне), Ниш.
- Екмећић, М. (1973), *Ustanak u Bosni: 1875-1878*, Sarajevo;
- Екмећић, М. (2011). Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1918-1998), Београд.
- Јовановић, В. (1863). Србски Народ и источно питање. Београд.
- Јовановић, С. (1990). Влада Милана Обреновића, I, Београд.
- Ковачевић, Д. М. (1987). Јаков Игњатовић о источном питању. Погледи Јакова Игњатовића на источно питање од револуције 1848. До почетка велике источне кризе 1875. године, Зборник Матице Српске за историју, 36, Нови Сад.
- Ковачевић, Д. М. (2006). Јаков Игњатовић. Политичка биографија 1822-1889, Београд.
- Крестић, В. (1977). “Срби у Угарској према устанку у Босни и Херцеговини“. Међународни научни скуп поводом стогодишњице устанка у Босни и Херцеговини и Другим балканским земљама у Великој источној кризи 1878-1875, II, Сарајево, 174-184.
- Крестић, В. (1980). Историја Српске штампе у јужној Угарској 1914-1791, Нови Сад.
- Љушић, Р. (2001). Историја Српске Државности. II, Србија и Црна Гора – нововековне Српске Државе, Београд.
- Macfie, A. L. (1989). *The Eastern Question 1774-1923*, Essex: Longman Group UK.
- Marriott, J. A. R. (1918). *The Eastern Question. An Historical Study in European Diplomacy*. Oxford: Clarendon Press.
- Микавица, Д. (2007). Михаило Полит-Десанчић: вођа Српских либерала у Аустроугарској, Нови Сад.
- Микавица, Д. (2012). “Српско-мађарско јавно мњење о устанку у Босни и Херцеговини 1878-1875”. Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне). Ниш.
- Микавица, Д. (2015). “Херцеговачки устанак и источно питање у светлу Политике Српских либерала у Аустроугарској 1875-1878: Светозар Милетић, новосадска Застава, Лаза Костић“, Херцеговачки устанак 1878-1875. *Čorovićevi susreti*, Gacko, 47-86.
- Милетић, С. (1999). Сабрани списи, књига I, (наз. ЧеДомир Попов и Дејан Микавица), Београд.
- Милетић, С. (2002). Сабрани списи. III, Београд.
- Ортаџли, И. (2004). Најдужи век империје. Београд.

- Павићевић, Б. (1988). Русија и босанско-херцеговачки устанак : 1875-1878. Београд.
- Пејчић, П. (2014). Српске новине Димитрија Давидовића. Београд.
- Полит-Десанчић, М. (1986). Источно питање и његово органско решење, Нови Сад.
- Porović, V. (1928). *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo.
- Попов, Ч. (2010). Грађанска Европа (1914-1774). Друштвена и Политичка историја Европе (1914-1871). Београд.
- Rautsi, I. (1993). *The Eastern Question revisited. Case studies in Ottoman Balance of Power*. Helsinki University Printing House.
- Ристић, Ј. (1898). Дипломатска историја Србије. II, Београд.
- Скоко, С. & Опачић, П. (1981). Српско-турски ратови: 1878-1876. Београд.
- SBR, (Српски биографски речник). Cilt 4, Novi Sad 2009, 340-347;
- Cilt 7, Novi Sad, 2018, 167-173.
- Stavrianos, L. (2005). *Balkan posle 1453. Godine*. Beograd.
- TDV İslâm Ansiklopedisi*. (2010). 38, 352-357.
- Терзић, С. (2001). Међународни научни скуп Европа и Источно питање (1923-1878): Политичке и цивилизацијске промене. Београд.
- Yalçın, E. (2005). "Şark Meselesi Ve Emperyalistlerin Türk Politikası". *İktisadî, İdari, Sosyal Bilimler Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 76.

